

МЕТОДОЛОГИЧНИ ОСНОВИ И ТЕОРЕТИЧНИ ПРИНЦИПИ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА ПАЗАРНАТА ТРАНСФОРМАЦИЯ В УСЛОВИЯТА НА ГЛОБАЛНА КОНКУРЕНЦИЯ

Доц. д-р Людмила Жданова

Разработването на ефективна стратегия за социално-икономическото развитие на страната изисква фундаментално изследване на концептуалните основи на икономическата политика. Икономическата теория предлага два принципно различни подхода за създаването на такава стратегия. Единият от тях се базира върху свободната игра на пазарните сили, а другият - върху активната намеса на държавата в икономиката. И двата подхода са щателно проработени и всестранно изследвани. Независимо от това, икономическата политика, която се базира на либералния подход, в някои страни има положителен ефект, а в други - отрицателен. Аналогично икономическата политика, изградена върху активната намеса на държавата в икономиката, в едни случаи води до положителни резултати, а в други - не. Тези факти пораждат предположението, че неуспехите на икономическата политика не се обуславят от съдържанието на икономическата теория. Проблемът е в това, че в едни случаи икономическата теория отразява икономическите реалии на дадена страна и затова разработената на нейната основа икономическа политика води до положителни резултати, а в други случаи тя не отразява икономическите условия на дадена страна и това прави тази икономическа политика неперспективна. Следователно, разработването на ефективна икономическа политика изисква точен отговор на въпроса: съответстват ли методологичните предпоставки на една или друга теория на икономическите реалии в дадена страна. При това следва да се прави разлика между явните методологични предпоставки, посочени от авторите, и неявните, за които авторите не споменават, тъй като се предполага, че те са очевидни и се подразбират. Към тези неявни предпоставки трябва да отнесем факта, че

авторите на фундаменталните икономически концепции - либералните и кейнсианските, игнорират наличието в световното икономическо пространство на страни с различно равнище на социално-икономическо развитие. Посочените теории изследват високоразвитите икономики с определено външно обкръжение, външна среда, но за тези теории е без значение каква е тази външна среда, какво е равнището на развитие на съседните страни. Обаче много често външното обкръжение е важно.

През XVI - XVIII в., т.е. в периода на пазарна трансформация в западно- европейските страни, господстват икономически възгледи, отразяващи очевидния факт на съществуването в световното икономическо пространство на страни и територии с различно равнище на развитие. Именно това обстоятелство определя интереса на търговците към външната търговия и колониалната експанзия, тъй като се смята, че в международната търговия успехът на една страна е в същото време загуба за друга. През периода на пазарната трансформация икономическата политика в западноевропейските страни се изгражда въз основа на факта, че преработката на суровините и произвеждането на готова продукция водят до увеличаване богатството на страната. Затова трябва да се ограничи или съвсем да се забрани износът на суровини и да се експортира само готова продукция. А това означава да се развива активно обработващата промишленост в страната. Стази цел чрез субсидии и привилегии държавата поддържа манифактурното производство, т.е. промишления, а не само търговския капитал. В същото време правителството на метрополията забранява на търговците от колониите да изнасят готовата продукция на пазара на метрополията или на други пазари. По този начин се задържа развитието на промишлеността в колониите и едновременно се осигурява пазар за пласмент и източник на суровини за метрополията.

Законодателството, митницата и полицията, армията и флотът, войните и пиратството са найважните средства на международната конкурентна борба през периода на пазарната трансформация в

западноевропейските страни. Икономическата теория от този период не игнорира световното стопанство. Напротив, с оглед различното равнище на икономическото развитие на отделните страни, е създаден теоретичният фундамент на икономическата политика, насочена към развитие на производителните сили на дадена страна, което е залог за националното ѝ богатство. Развитието на промишлеността и на външната търговия на страната през този период се разглеждат като двете страни на медала, като взаимно обуславящи се средства за просперитета на страната.

Казаното дотук позволява да се направи следният извод. Използваният в изследването универсален принцип на теоретичното познание - принципът на единството на историческото и логичното, позволява да се видят обстоятелствата, от които се абстрахира логическото възпроизвеждане на предмета. А изградената вече система значително се различава от изграждащата се. Именно затова категорията на апарата на изградената пазарна икономика не обхваща всички проблеми на трансформиращата се икономика.

Пазарната трансформация на по-слабо развитите в сравнение със Западна Европа страни поставя с особена острота въпроса за влиянието на външната среда - на световното пазарно стопанство, международните контакти, разделението на труда, световните пазари, т.е. на екзогенните обстоятелства върху процеса на формиране на пазарните отношения. Именно тези обстоятелства определят системата от потребности, които националното стопанство не може да удовлетвори. Това налага и реформирането: да се адаптира националното стопанство към възможностите, които предлага научно-техническият прогрес, да се създаде икономика, която дава възможност за икономически растеж и развитие, за повишаване ефективността на производството, за подобряване условията на живот в страната.

Концептуална основа на реформирането е обикновено една от посочените две теории - либералната или кейнсианската. В Украйна

реформирането се извършва на базата на либералния теоретичен модел. Да разгледаме механизма на неговата реализация и да се опитаме да отговорим на въпроса: защо не са решени поставените задачи?

До получаването на политическа независимост в Украйна нямаше цялостна програма за икономическа реформа. Един от вариантите на реформата, която се осъществява днес, първоначално допускаше неминуемо разорение, банкрути, неефективни производители. Предполагаше се, че ще оцелеят само силните, конкурентоспособните производители; че това ще повиши ефективността на общественото производство и ще намали бремето върху държавния бюджет. По такъв начин ще се разширят възможностите за създаване на съвременни отрасли и такива видове производства, които определят научно-техническия прогрес. Като резултат от тези промени равнището на развитие на страната ще се повиши, благодарение на промените в отрасловата структура на народното стопанство, а това по-късно ще доведе и до увеличаване темповете на растеж и развитие, което в най-близка перспектива ще изведе страната сред лидерите на научно-техническия прогрес. Предполагаше се, че структурното преустройство ще се осъществи на базата на ценовия механизъм, т.е. на базата на свободното движение на цените под въздействие на измененията в съотношението между търсенето и предлагането.

През 1994 година, обаче, националното производство в Украйна намаля почти наполовина. Сега страната произвежда 40% от производството на 1990 г. Най-големи са загубите в обработващата промишленост и високотехнологичните отрасли. Това е свързано преди всичко със значителното намаление на съвкупното търсене на инвестиционни стоки, т.е. на продукцията на машиностроителните отрасли. Защо стана така и какъв е механизмът на този срив?

Пазарните реформи в страната ни измениха съществено социално-икономическия механизъм на възпроизводството на основния капитал на

обществото. В условията на централизираната икономика на СССР този процес се регламентираше строго от държавата. Амортизационните натрупвания на предприятията бяха средство за строго целево използване - само за възстановяване на амортизирания основен капитал. Самото възстановяване се извършваше както от предприятията, така и от държавата, която беше централизирала 50% от амортизационните натрупвания на предприятията. Благодарение на тези средства се създаваха централизирано нови отрасли, комплекси, предприятия, видове производства. Този механизъм на възпроизводство на основния капитал отразяваше социално-икономическото съдържание на държавната собственост - средствата за производство бяха собственост на държавата и тя разполагаше с тях съобразно общодържавните интереси. В процеса на реформата бе осъществена приватизация на държавното имущество, т.е. държавата предаде своите средства за производство на частни лица. Това породило редица проблеми.

Най-важният аспект на социално-икономическото съдържание на приватизацията е този, че държавата сега не може да се разпорежда с амортизационните натрупвания на предприятията - те са вече частна собственост. А това означава, че държавата няма материални ресурси за създаването на нови предприятия, отрасли, комплекси, видове производства. Така държавата не може да въздейства непосредствено върху измененията в отрасловата структура на производството; този процес е в пълна зависимост от пазарния механизъм.

Като приватизира своето имущество, държавата си остави контролните или просто значителни пакети от акциите на много предприятия, формално юридически това означава, че така се поставят основите за постъпване в държавния бюджет на определени ресурси, а именно на дивиденди от функционирането на държавната собственост. До сега обаче, държавата не получава дивиденди поради нерегулирания механизъм на контрола на акционерите, в това число и на държавата, като

акционер върху принадлежашото им имущество. Това създава мотиви и стимули, а също и възможности за изтичане на капитала зад граница.

Социално-икономическото съдържание на приватизацията на държавната собственост дава отражение и върху системата на счетоводната отчетност. Частната собственост върху капитала означава, че неговият собственик с нищо не е задължен да използва парите си само за развитието на производството в дадения отрасъл. Той може да ги прехвърли в друг отрасъл или дори да ги изяде и изпие. А това означава, че държавата вече не контролира строго амортизационните натрупвания на предприятията. Така съществено се променя механизмът на възпроизводството на основния капитал на обществото. Отчитайки, че получаването и увеличаването на печалбата в условията на още неизградения, а вече деформиран пазарен механизъм при трансформацията на икономиката е възможно и без разширяване и усъвършенстване на производството, обществото се сблъска с факта, че на макроравнище липсват мотиви и стимули за капиталовложения.

Сложен проблем се оказа отказът на държавата от монопола върху външната търговия през периода на пазарните преобразования. Изграждането на пазара и функционирането му върху своя собствена основа са различни процеси; съответно те са отразени в различни икономически теории - на меркантилизма и на либерализма - и в различни типове икономическа политика. Изграждането на пазарните отношения в западноевропейските страни, както вече отбелязахме, се извършва в условията на абсолютен монопол върху външната търговия. Отмяната му настъпва в развитите западноевропейски страни вече при изградена пазарна икономика, която функционира върху своя собствена база. Съвсем друга е картината в Украйна, Русия и в някои други страни от ОНД. В тях изграждането на пазарните отношения се извършва при отменен монопол на държавата върху външната търговия. В резултат нашите производители имаха възможност да изнасят свободно своята продукция в други страни, а

продукцията на чуждите производители започна масово да се внася у нас. Асортиментът на предлаганите на вътрешния пазар стоки се разшири. Виждайки изоставането на украинската продукция по цени и качество от световните аналози, купувачите предпочитаха вносните стоки. Това доведе до намалено търсене на нашите стоки за ежедневно потребление, на стоките за продължително ползване, на сложната битова техника и съответно - до намаляване на тяхното производство. Така днес Украйна произвежда хладилници за домакинствата 50% от равнището на 1990 г., перални -15,9%, велосипеди - 0,7%, радиоприемници - 3,5%, телевизори - 1,6%, магнитофони - 0,3% [1, с.99]. Всичко това намали търсенето на инвестиционни стоки от производителите. Но и в чисто инвестиционното търсене станаха структурни изменения. Купувачите предпочитаха вносната машиностроителна продукция. Това засили спада на украинското машиностроене.

Коренно противоположно е положението в суровинния комплекс, включително и в първичната преработка на суровините, която е енергоемко и екологически опасно производство. Именно тази продукция се оказва конкурентоспособна на световния пазар и тези отрасли започнаха да се ориентират към външното, а не към вътрешното търсене. Извърши се стихийно пазарно преустройство на отрасловата структура на производството: увеличи се дялът на суровинните отрасли, намаля дялът на машиностроенето. Така през разглеждания период (1990 - 1999 г.) в отрасловата структура на украинската промишленост относителният дял на електроенергетиката нарасна от 3,2% на 16,2%, в топлодобивната промишленост - от 5,7% на 11,2%, в черната металургия - от 11 на 13,8%. При това намаля дялът на машиностроенето и металообработването от 30,7 на 14,1 %, на леката промишленост - от 10,8 на 1,6%, на хранителната - от 18,6 на 15,1 %, на мелничарската и фуражната - от 4,0 на 1,6%. Относително стабилни бяха химическата и нефтохимическата промишленост - съответно 6,0 и 5,4%, дървообработващата и хартиено-

целулозната - 2,9 и 2,2%, промишлеността за строителни материали - 3,4 и 3,1 % [2, с.116]. Така пазарният механизъм в отрасловата структура на производството доведе до противоположни в сравнение с очакваните резултати.

Такива са реалните резултати от либералния модел на пазарното трансформиране на икономиката на Украйна. Да разгледаме кейнсианския модел.

Според Дж. М. Кейнс, за депресивната икономика, която се характеризира с ниско натоварване на производствения потенциал и значителна безработица, стимулирането на съвкупното търсене е определено действен метод за регулиране. Неговите съставни части са: потребителското търсене (C), инвестиционното търсене (I), държавните разходи (G), чистият експорт (X). Значението на стимулирането на потребителското търсене се свързва с предположението, че ръстът на потреблението в прираста на дохода, т.е. ръстът на пределната склонност за потребление позволява на производителите да разширяват обемите на продажбите, което води до увеличаване на печалбата, заетостта, икономическия растеж. Така че задачата на правителството е да стимулира потребителското търсене чрез методите на бюджетната и кредитно-бюджетната политика. На пръв поглед логично построена и теоретично безупречна препоръка. Защо да не се използва в икономическата политика на Украйна?

Възможна е и друга трактовка на значението на потребителското търсене. От историята на народното стопанство на СССР е известно, че в следвоенните години активно се използват държавните вътрешни заеми, предлагани на населението. Това означава намаляване на личните доходи на гражданите, съответно на потребителските им разходи. Обаче то води не до спад на производството, както е според теорията на Дж. М. Кейнс, а до неговия растеж. И въпросът съвсем не е в това, че препоръките на Дж. М. Кейнс са разработени за депресивна икономика, а следвоенната икономика

на СССР се характеризира с пълна заетост. Проблемът е много по-сложен. Стимулирането на нарастването на потребителските разходи на населението е всъщност стимулиране на растежа на производствените отрасли от второто подразделение на общественото производство. А те, показвайки нараснало търсене на средства за производство, стимулират разширяването на производството в първото подразделение на общественото производство. Модернизацията на отраслите от първото подразделение се осъществява като резултат от необходимостта да се преоборудват отраслите от второто подразделение, т.е. с достатъчно голям времеви лаг.

Когато народното стопанство се нуждае от ресурси за незабавно техническо преоборудване на производството, държавните външни заеми, ограничаващи търсенето на продукцията от второто подразделение, изменят структурата на съвкупното търсене, прехвърляйки една негова част, която е с размера на заема, в сферата на инвестиционното търсене. Това позволява да се измени много бързо отрасловата структура на народното стопанство, да се повиши дялът на отраслите от първо подразделение в общия обем на производството и в крайна сметка да се осъществи твърде бързо преоборудването на производството. Така вътрешните държавни заеми, широко използвани в СССР през следвоенните години, стимулират съвкупното търсене от страна на инвестиционното търсене, прехвърляйки в тази сфера част от стойността на потребителското търсене. При такъв механизъм на отрасловото преустройство на икономиката особено остро се поставя въпросът: кой и по какъв начин изготвя програмите на отрасловото преустройство на икономиката и доколко са ефективни те? Кой и по какъв начин определя, нещо повече - представя, системата на обществените и националните интереси? Трансформиращата се икономика на Украйна се сблъсква със следното противоречие: от една страна, без държавата стихийният пазарен механизъм влошава отрасловата структура на производството; от друга, в

съвременната украинска държава, в която няма определен механизъм за въздействие на обществото върху икономическата политика, липсва отговорност на висшите държавни длъжностни лица за адекватната реализация на избрания курс на икономическа политика, за изразходваните средства, не може да се преустрои прогресивно отрасловата структура на икономиката, за което свидетелствува и опитът от реформирането.

Втората съставна част на съвкупното търсене е инвестиционното търсене (I). То се подразделя на автономни и производни инвестиции. Автономни инвестиции са капиталовложенията, които не зависят от обемите и динамиката на националния доход и са предназначени за техническото обновяване на производството. Оживяването на деловата активност, растежът на заетостта ще доведат до производни инвестиции, които зависят от националния доход. По такъв начин в кумулативния процес на икономическия растеж могат да се набележат две линии на развитие.

Първа линия. Първичните инвестиционни инжекции водят до увеличаване продажбите на потребителски стоки, съответно на пределната нагласа за потребление. Колкото тя е по-голяма, толкова повече расте обемът на националното производство.

Втора линия. Увеличаването на доходите и на търсенето на потребителски стоки ще доведе до увеличаване на търсенето на инвестиционни стоки. При това измененията при тях ще бъдат много по-съществени, отколкото при търсенето на предмети за потребление.

От разгледаната абстрактна връзка между потреблението, спестяванията, инвестициите и националния доход следват твърде конкретни икономически изводи. Например, първичните, автономни инвестиционни инжекции в която и да е икономика пораждат ефекта на мултипликацията, който се усилва от ефекта на акселерацията и спиралата на икономическия растеж започва да расте. Така теорията на Дж. М. Кейнс придобива характер на универсална обща теория на икономическия растеж.

Вдъхновени от разгледаната теоретична схема, структурите на властта привличат в икономиката на Украйна твърде голям обем чуждестранни инвестиции. Преките чуждестранни инвестиции са 3,250 млрд. дол., които може да се разглеждат като първични, автономни инвестиционни инжекции. Защо липсва техният кумулативен ефект? Въпросът е там, че тези средства са изразходвани за вносни материали, техника и дори за чуждестранни работници. Всичко това води до ефекта на мултипликация и акселерация зад граница, на чуждите пазари, където се наблюдава допълнително търсене. Тези автономни инвестиции не повишават търсенето на украинските стоки. Теорията на Дж. М. Кейнс не предвижда такъв случай. Неин обект е високоразвитата икономика, а за която и дае високоразвита страна местните инвестиционни стоки са достатъчно конкурентоспособни и не е нужно да се купуват чужди инвестиционни стоки. По друг начин стоят нещата в Украйна, Русия и страните от ОНД. Привлечените преки чуждестранни инвестиции се използват преди всичко за закупуване на вносно оборудване. Това означава, че ефектът на мултипликацията и на акселерацията не се проявява в Украйна. Съответно и теорията на Дж. М. Кейнс не действа, защото ги няма „другите равни условия“. А това поставя въпроса за границите на абстрахирането. Теоретичният модел на Дж. М. Кейнс не съответства на реалните условия в трансформиращите се икономики. Тази теория не разглежда проблема за мотивите и стимулите на капиталовложенията. Обаче, в условията на децентрализираната украинска икономика главни участници в инвестиционния процес стават предприятията. А това означава, че проблемът за несъответствието между спестяванията и инвестициите придобива друго звучене. Тук спестяванията, от една страна, се инвестират в СКВ, а от друга, има изтичане на капитал зад граница. Теорията на Дж. М. Кейнс не разглежда такова различие между спестяванията и инвестициите.

Трета съставна част на съвкупното търсене са държавните разходи

(G). В теорията на Дж. М. Кейнс те увеличават равновесното равнище на националния доход. Това не е задължително за трансформиращата се украинска икономика. Държавните разходи увеличават съвкупното търсене само в случаи, когато държавата с парите на данъкоплатците закупува украински стоки. Ако със средствата на държавния бюджет се купуват вносни стоки, дори те да са поефективни по цени и качество, съвкупното търсене не само, че не расте, но и намалява. Проблемът за държавните разходи се решава различно в трансформиращата се икономика и в развитите страни.

Четвъртият елемент на съвкупното търсене е чистият експорт (X). Поддържането на чист експорт изглежда на пръв поглед като създаване на допълнителни работни места. Обаче, тук има и скрит аспект. От украинската продукция на световния пазар е конкурентоспособна само продукцията на добивните отрасли и екологично вредната първична обработка на суровините. Тази продукция е конкурентоспособна благодарение на спецификата на ценообразуването, на своеобразната ножица на цените, когато пропорциите на обмяна са в полза на наукоемките отрасли за сметка на добивните отрасли и първичната обработка на суровините. Покупателната способност на суровинния комплекс намалява спрямо продукцията на обработващата промишленост. Това означава, че Украйна се включва в световното стопанство като страна донор не само на природни ресурси, но и поради ножицата на цените и капитала. Въпреки, че самата Украйна при това постоянно изпитва дефицит на капитал.

Казаното дотук позволява да се направи следният извод. Опитите за механично пренасяне на категориалния апарат, разработен за икономически развитите страни, в трансформиращата се икономика на Украйна води до определени противоречия в теоретичното осмисляне на проблемите и съответно до неадекватни практически препоръки. Необходимо е съобразяване не само с предпоставките, на които се базира

една или друга теория, но и с историческите условия, в които тя е възникнала и се е развивала.

Литература

1. Статистичний щорічник України за 2000 рік. Держкомстат України. К.: Техника, 2001.
2. Статистичний щорічник України за 1999 рік. Держкомстат України. К.: Техника, 2000.

Методологические основы и теоретические принципы исследования рыночной трансформации в условиях глобальной конкуренции

Доц. д-р Людмила Жданова

Резюме

Аргументируется необходимость учета в процессе исследования рыночной трансформации не только явных, но и неявных предпосылок той или иной теории, необходимость исторического подхода и учета существования в мировом экономическом пространстве стран с разным уровнем экономического развития.

Methodological basis and theoretical principles for study of the market transformation in the conditions of global competition

Assoc. Prof. Dr. Lyudmila Zhdanova

Abstract

The author argues for the need of taking into account not only the evident but also the hidden assumptions in one theory or another in the study of market transformation. The need for a historical approach and taking into consideration the existence of countries with different level of economic development in the world economic space is demonstrated.